

DARIUS KLİBAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

ESĖ KAIP FILOSOFINIO DISKURSO FORMA: M. DE MONTAIGNE VS. F. BACON

The Essay as a Form of Philosophical Discourse:
M. de Montaigne vs. F. Bacon

SUMMARY

Essay writing by Michel de Montaigne (1533-1592) and Francis Bacon (1561-1626) are analysed in this article. The hypothesis raised is that the essay writing by F. Bacon is *formal* whereas that by M. de Montaigne is *informal*. F. Bacon regards the form of the essay as an alternative to the language of the natural sciences. He provides a reader with *Essays or Counsels: Civil and Moral*. The initiator of the personal essay is M. de Montaigne. He creates narrative identity and considers his own "I" as an inseparable part of the *Essay*.

This article deals with the approach of philosophy towards literature following an analysis on the issue of truth making. Certain aspects of stylistics are discussed – applying the principle of irony and the meaning of quotations. The examination reveals how the process occurs while the author creates his/her identity and what conditions are required to consider the essay form as an alternative to philosophical discourse. Additionally this work emphasizes the origin of the essay genre which links artistic and scientific discourse.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama Michelio Eyquemo de Montaigne'io (1533–1592) ir Francis Bacono (1561–1626) eseistika. Iškeliama hipotezė, kad Bacono eseistika yra *formali*, o de Montaigne'io eseistika *neformali*. Baconas traktuoja esė formą kaip gamtamokslinės kalbos alternatyvą ir pateikia skaitytojui *do-rovinio* bei *pilietinio* pobūdžio patarimus. De Montaigne'is yra personalinės esė pradininkas. Jis kuria naratyvią tapatybę, o savąjį „aš“ laiko neatskiriama *Esė* kūrinio dalimi.

RAKTAŽODŽIAI: M. de Montaigne, F. Bacon, esė, forma, tapatybė, pasakojimas, tiesa, ironija, citata.

KEY WORDS: M. de Montaigne, F. Bacon, essay, form, identity, narrative, truth, irony, quotation.

Remiantis tiesos sukūrimo problemos analize, straipsnyje nagrinėjamas filosofijos priartėjimas prie literatūros. Aptariami kai kurie esė stiliškosios aspektai – ironijos principo taikymas ir citatų reikšmė. Tiriama, kaip įvyksta autoriaus tapatybės kūrimo procesas ir kokioms sąlygoms esant esė forma galima laikyti filosofinio diskurso alternatyva. Tekste taip pat akcentuojama esė žanro prigimtis, kuri sujungia meninį ir mokslinį diskursą.

IVADAS

Eseistikos aktualumas yra susijęs su alternatyvios filosofinio mąstymo formos paieška, kuri optimaliausiu būdu filosofinę tematiką sietų su literatūra ir praktinio gyvenimo realijomis. Straipsnio tikslas – panagrinti istorines ir teorines eseistikos prielaidas. Uždaviniai: 1) atskleisti alternatyvų esė *formos* ir *prigimties* pobūdį, 2) apibendrinti žanro *statusą, ribas, stiliškas ypatybes*. Tyrimo metodas – teorinės literatūros *kritinė analizė*, esė šaltinių *hermeneutinė interpretacija* bei *interdisciplininė komparatyvistika* (sąryšiai tarp filosofijos ir literatūros).

Esė priklauso ne tik literatūros ar publicistikos sferai. Ji yra palanki ir produktyvi filosofinio naratyvo alternatyva, kuriai būdinga ne griežta akademinė, bet subjektyvi minčių dėstymo stiliška. *Tarptautinių žodžių žodyne* nurodoma, kad „esė – [ang. *essay*; pranc. *essai* – bandymas], mokslo arba literatūros kritikos rašinys, straipsnis, kuriam būdinga kompozicinis ir stilištinis laisvumas, subjektyvus nagrinėjamo objekto traktavimas.“¹ *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* pateikiama platesnė Aleksandro Krasnovo parengta santrauka:

Esė – mokslinio pobūdžio literatūrinis kūrinys. Palyginti nedidelės apimties, laisvos formos, dažniausiai rašomas proza, nagrinėjama filosofijos, mokslo, visuomenės, meno reiškiniai ar problemos. Jame paprastai atvirai reiškiamas

individualus ir originalus autoriaus požiūris į vieną ar kitą reiškinį bei problemą, nepretenduojama į galutinį sprendimą bei vertinimą, nesiekiami išsamaus temos nagrinėjimo. (...) Pagal temos nagrinėjimo pobūdį ir kalbėjimo intonacijas esė užima tarpinę padėtį tarp mokslinio straipsnio ir lyrinės prozos, todėl neturi visuotinai pripažinto apibrėžimo ir vienos klasifikacijos².

Eseistinis filosofavimo stilius ypatin gas tuo, kad specifines akademinės problemos išdėsto daugeliui suprantamu būdu (plg. B. Russello *Nepopuliarios esė*). Analogiška situacija susiklosto ankstyvame Arvydo Šliogerio veikle *Daiktas ir menas* (1988). Pratarėje autorius teigia: „Kad knyga nebūtų ezoterinė, nuobodi ir prieinama tik nedideliame specialistų būriui, pasirinktas ne akademinis, o laisvas minčių dėstymo ir kalbinės išraiškos stilius, kurį galima vadinti filosofine eseistika.“³

Kokie požymiai būdingi filosofinei esė? *Esė enciklopedijoje* (1997) nurodoma, kad „Dėl pripažinto *fragmentiškumo* ir *nemetodinio* metodo filosofinė esė iš prigimties yra pliuralistinis ir interdisciplininis žanras. Sykiu menas ir kritika, literatūra ir filosofija, vaizduotė ir protas, jos užduotis nėra nei pasilikti aiškiai nubrėžtose ribose, nei judėti pirmyn-atgal per šias ribas, bet veikiau mąstyti apie jas ir mesti joms iššūkį.“⁴

Esė nėra vienalytė, ji gali būti klasifikuojama remiantis skirtingais kriterijais: 1) *individualiuoju* – pagal atskirus autorius, stilių; 2) *formaliuoju* – pagal svarstomos problematikos tipą, tematinės raiškos būdą; 3) *nacionaliniu* – apima skirtingų tautų, šalių ar kontinentų eseistikos tendencijas; 4) *periodiniu* – analizuoja eseistinių leidinių specifiką ir jų tęstinumą.

Šiame straipsnyje pateikiamas bendrasis esė suskirstymas, remiantis jos *formalumu* arba *neformalumu*. Į šios klasifikacijos rėmus telpa skirtingo pobūdžio esė – *autobiografinė, familiarioji, filosofinė, kelionių, kritinė, moralinė, personalinė, polemikinė, religinė, satyrinė, sociologinė* etc. Esė apima ir nagrinėja daugybę žmogaus gyvenimo aspektų – *politiką, ekonomiką, religiją, meilę, santuoką, papročius, keliones* etc.

Esė – viena parankiausių naratyvinių formų, leidžiančių mokslinį diskursą sieti su asmenine patirtimi, individualia nuomone ir momentiniu požiūriu į svarstomą problemą. Savo prigimtimi esė balansuoja tarp mokslo ir meno. Ji ardo tradiciškai nusistovėjusių literatūros žanrų hermetiškumą ir dėl neapibrėžtumo dažnai yra laikoma ketvirtuoju žanru šalia *lyrikos, epo* ir *dramos*⁵.

Esė enciklopedijoje (1997) eseistais įvardijami šie filosofai: R. Barthes'as, W. Benjaminas, A. Camus, B. Croce, U. Eco, R. W. Emersonas, J. G. Fichte, M. Heideggeris, D. Hume'as, I. Kantas, L. Kołakowski, N. Machiavellis, K. Marxas, J. S. Millis, F. Nietzsche, J. Ortega y Gassetas, B. Pascalis, Platonas, J. J. Rousseau, J.-P. Sartre'as, A. Schopenhaueris, Seneka, G. Simmelis, L. Šestovas⁶, Miguelis

de Unamuno, S. Weil etc. Pasak šios enciklopedijos įvado autoriaus Grahamo Goodo, Walterio Benjaminio *Meno kūrinys mechaninės reprodukcijos amžiuje* gali igit būti beveik kanoninių mokslinės teorijos statusą; Rolandas Barthes'as parašė puikių teorinių darbų, bet taip pat gana asmeniškų, pusiau autobiografinių esė (*Roland Barthes par Roland Barthes*, 1977 – D.K.); Martinas Heideggeris nuo sisteminės filosofijos perėjo prie trumpų poetinių apmąstymų ir esė apie tokius poetus, kaip Hölderlinas, G. Bennas, R. M. Rilke; Friedrichas Nietzsche atsižadėjo akademiškumo ir surado savo filosofinės eseistikos rašymo stilių, kuris paradoksaliai dar kartą turėjo lemiamos įtakos akademiškumui (netgi labiau literatūros, o ne filosofijos fakultetams)⁷.

Pagrindiniai esė teoretikai ir kritikai yra: Theodoras Wiesengrundas Adorno (*Esė kaip forma*, 1958), Maxas Bense (*Apie esė ir jos prozą*, 1947), Bruno Bergeris (*Esė: forma ir istorija*, 1964), Georgas Lukácsas (*Apie esė prigimtį ir formą*, 1911), Ludwigas Rohneris (*Vokiečių esė: medžiaga literatūrinio žanro istorijai ir estetikai*, 1966), Christianas Schärfas (*Esė istorija: nuo Montaigne iki Adorno*, 1999), etc. Lietuvių literatūrologijoje svarbūs du teoriniai esė apmąstymai. Antanas Masionis esė pagrindžia kaip fundamentalų ir analizei oponuojantį *sintetinio mąstymo* modelį (*Trys žingsniai į esė pasaulį*, 1969, 1980), o Vytautas Kubilius traktuoja esė kaip *esminį galvojimą* (*Esminio galvojimo teritorija*, 1986).

Lietuvių kalba nėra atskira knyga išleista M. de Montaigne'io ir F. Bacono pilnų vertimų. Michelio de Montaigne'io *Esė* leidimai yra selektyvūs – D. Drobly-

tės *Esė* vertimas (Vilnius, Mintis, 1983), o taip pat J. Macevičiaus verstas ir suda-

rytas M. de Montaigne'io minčių rinkinys *Apie aistras* (Vilnius, Meralas, 2000).

ESEISTIKOS NE/FORMALUMAS

Esė žanro pradininkai yra prancūzas Michelis de Montaigne'is (1533–1592) ir anglas Francis Baconas (1561–1626). 1580 metais pasirodė pirmosios dvi M. Montaigne'io *Esė* knygos, o 1588 buvo paskelbta ir trečioji. F. Bacono esė rinktinė jo gyvenamuoju laikotarpiu buvo išleista triskart – 1597, 1612 ir 1625 metais. Visi leidimai dedikuoti skirtingiems asmenims: broliui Antonui Baconui, princui Henrikui ir hercogui Bakingemui (Buckingham). Pilnas F. Bacono esė pavadinimas siejamas su *pilietiniais ir doroviniais patarimais* (*Essays or Counsels: Civil and Moral*). Jų dedikacijose suformuluojamas F. Bacono požiūris į esė ištakas, paskirtį ir reikšmę.

Pirma, broliui skirtoje dedikacijoje autorius teigia, kad jaučiasi tokio sodo šeimininku, kuris, baimindamasis blogų kaimynų, skina dar nesunokusius vaisius vien tam, kad jų nepavogtų. Esė apmąstymų vaisiai yra pasirengę išeiti į pasaulį ir palikti juos likimo valiai reikštų – pastūmėti visas esė į bet kurio leidėjo iškraipymo ar pagražinimo pavojų: „Štai kodėl aš manau geriau jas išleisti pačiam tokias, kokios jos kitados išėjo iš po mano plunksnos.“⁸ Jis įvardija esė litotės principu – „susmulkintu“, kukliu leksikonu: „pusės penso monetomis“, kurių sidabras pilnavertis, bet pačios monetos labai smulkios, o vėliau priduria, kad tai – „druskos žiupsnelis“, kuris nepersotindamas sužadins skaitytojui apetitą⁹. Autorius taip pat išryškina

terapię esė funkcija: „Taigi šiuo atveju pats sau tapau cenzoriumi ir neaptikau jose nieko prieštaringo religijai ar žalingo papročiams, bet, greičiau, kaip man atrodo, gydančio.“¹⁰

Antra, dedikacijoje princui Henrikui 1612 m. F. Baconas samprotauja apie esė kaip *bandymo* stilistiką, formos glaustumą ir koncentraciją: „Padalijęs savo gyvenimą į dvi dalis – stebėjimo ir veikimo, – aš norėjau įteikti jūsų kilnybei ir jūsų aukštybei kuklius abiejų šių dalių vaisius. Išsamūs traktatai reikalauja rašančiojo ir lygiai taip pat skaitančiojo laisvalaikio, bet jūsų aukštybė užsiėmęs savo karališkais reikalais, o aš – nuolatinė tarnyba. Tai ir privertė mane pasirinkti kitą žanrą – trumpų aprašymų, labiau įsidėmėtinų turiniu, o ne išbaigtumo kruopštumu, kuriuos aš pavadinau „bandymais“. Šis žodis naujas, bet pats dalykas visai ne naujas. Dėl to, kad Senekos laišakai Lucilijui, jei tik gerai juose susigaudys, ne kas kita, kaip „bandymai“, t.y. pabiri samprotavimai, nors ir įvilkti į laiškų formą.“¹¹

Trečia, kaip paaiškinti tokį esė išplitimą ir populiarumą? 1625 m. trečiojo leidimo dedikacijoje hercogui Bakingemui F. Baconas konstatuoja faktą, kad šios esė labiausiai paplitusios iš visų jo kūrinių. Pagrindinė priežastis, anot autoriaus, yra ta, kad „jos arčiausiai praktinių reikalų ir žmonių jausmų“¹². Taigi esė populiarumas susijęs su praktiniais poreikiais – moraliniais ir pilietiniais

svarstymais. *Bandymai* kyla iš gyvenimo patirties refleksijos, todėl pats F. Baconas stengėsi kuo daugiau „semtis iš patirties, o ne iš knygų“¹³.

Pasak Gordono S. Haighto, Francis Baconas „vartoja žodį „esė“ tiesiogine „bandymo“ arba „svarstymo“ prasme. Skaitytojas kartais jaučia, kad abi problemos pusės subalansuotos taip tolygiai, kad neprieinama prie jokios išvados.“¹⁴ Eseistas siekia parodyti abi problemos puses, bet neprisiima atsakomybės už problemos sprendimą. Galutinio rezultato pasiekimas – ne esminis eseisto tikslas. Jam svarbus mąstymo procesas ir balansavimas tarp galimų išvadų. Tokį eseisto dvilypumą galima iliustruoti M. de Montaigne'io pateikta metafora: „Reikalui esant, aš nesutrikdamas vieną žvakę pastatyčiau archangelui Mykolui, o kitą – jo slibinui.“¹⁵

Abiejų eseistikos klasikų – F. Bacono ir M. de Montaigne'io – esė panašumai susiję su požiūriu į stilių ir rašymo būdą, pasirinktos temos nagrinėjimo metodiką, tačiau judviejų esė išsiskiria objekto traktuotės atžvilgiu. F. Baconas traktuoja eseistiką kaip formą, kuri leidžia pateikti konkrečius pilietinius svarstymus ir moralinius pamokymus, atliekančius visuomenėje *terapinę* funkciją. Jis pasirinko esė kaip alternatyvią savo idėjų raiškos formą, oponuojančią nelanksčiai eksperimentinio gamtamokslio kalbai.

M. Montaigne'is suvokia esė kaip prioritetinę sritį, kuri yra unikalus būdas savęs pažinimo projektui įgyvendinti. M. Montaigne'io *Esė (Les Essais)* – vienas radikaliausių savęs pažinimo bandymų Vakarų Europos humanistiniame kontekste. Jis nerašo knygos „apie“ pasirink-

tą objektą, bet kalba pirmuoju asmeniu (jei kalba trečiuoju, tai įvardija save kaip konkretų personažą – „M. de Montaigne“), nes pats yra apmąstomas objektas: „šios knygos turinys – aš pats“¹⁶. Kadangi centrinė M. de Montaigne'io eseistikos problema – „aš“ analizė, jis davė pradžią personaliosios eseistikos plėtrai ir todėl yra laikomas modernistu arba naujųjų laikų žmogumi. Šiuos epitetus M. de Montaigne'iu priskiria Virginia Woolf savo esė *Esė rašymo sunykimas*. Autorė išryškina esminę personalinės eseistikos ypatybę: „Beveik visos esė prasideda pagrindiniu „aš“ – „aš manau“, „aš jaučiu“ – kai tu šitai pasakai, yra aišku, jog nerašai istorijos, filosofijos, biografijos ar dar kažko, bet esė, kuri gali būti talentinga ir išvalgi, kuri gali nagrinėti sielos nemirtingumą ar reumatą tavo kairiajame petyje, bet visų pirma ji yra asmeninės nuomonės išraiška.“¹⁷ Jeigu F. Baconas traktuoja savo bandymus kaip pilietinius patarimus ar moralinius pamokymus, tai M. Montaigne'is teigia vienareikšmiškai: „Aš visai nemokau, aš tiktai pasakojau“¹⁸ „tai, ką aš čia teigiu, tiesiog mano fantazijos ir jomis remdamasis aš stengiuosi pateikti supratimą ne apie daiktus, o apie save patį; šie daiktai – aš.“¹⁹ *Esė* analizei svarbus ne turinys, bet teksto dėstyimo ir samprotavimo būdas. M. de Montaigne'is pataria nekreipti dėmesio į tai, kokius klausimus jis iškelia, o tiktai į tai, kaip jie yra svarstomi.

F. Bacono esė iš dalies pratęsia jo paties *indukcijos* metodo taikymą, kadangi autoriaus tekstuose siekiama universalizuoti asmeninės patirties atvejus ir apibendrinti atskirus faktus ar problemas.

Skirtingai nuo M. Montaigne'io, F. Baconas nepakankamai naudojami esė teikiamomis stilistinėmis galimybėmis ir alternatyvaus teksto privilegijomis. Kai kurių esė pradžioje jis išdėsto struktūros planą, metodiškai nurodydamas aptariamos temos etapus. Skaitytojas iš anksto informuojamas, apie ką bus kalbama ir nepatiria esė formai būdingos nomadiškosios

klajojimo, minties šuolių, ekskursų ir digresijų strategijos poveikio. Esė *Apie pyktį* dėstoma: „Pirmiausia kalbėsime, kaip įgimtas polinkis ir įprotis pykti gali būti nuslopintas ir nuramintas. Antra, kaip konkrečios pykčio paskatos gali būti sutramdytos ar bent jau sulaikytos nuo žalos padarymo. Trečia, kaip sukelti arba sušvelninti pyktį kitame.“²⁰

Literatūra ir nuorodos

- 1 *Tarptautinių žodžių žodynas* – Vilnius: Alma littera, 2001, p. 216.
- 2 *Visuotinė lietuvių enciklopedija* – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004, t. 5, p. 571.
- 3 Arvydas Šliogeris. *Pratarmė // Daiktas ir menas: du meno kūrinio ontologijos etiudai* – Vilnius: Mintis, 1988, p. 8.
- 4 Alina C. Hunt. Philosophical Essay // *Encyclopedia of the Essay*. – London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. 658.
- 5 Žr. Gerhard Haas. *Der Essay – die ‚vierte‘ Gattung? // Essay*. – Stuttgart: J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1969, S. 35.
- 6 Įvade į L. Šestovo veikalą *Kierkegaardas ir egzistencinė filosofija* Czesławas Miłoszas konstatuoja: „Šestovas, neabejotinai, yra vienas iš pačių „skaitomiausių“ mūsų amžiaus filosofų-eseistų.“ Žr. Česlav Miloš. Шестов, или О чистоте отчаяния // Лев Шестов. *Киркегаард и экзистенциальная философия (глас вопиющего в пустыне)*. – Москва: Прогресс, Гнозис, 1992, с. iii-iv.
- 7 Plg. Preface // *Encyclopedia of the Essay*. – London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997, p. xx.
- 8 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1597 г. // *Сочинения в двух томах*. 2 изд., Т. 2. – Москва: Мысль, 1978, с. 351.
- 9 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1612 г. // *Ten pat*, с. 352.
- 10 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1597 г. // *Ten pat*, с. 351.
- 11 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1612 г. // *Ten pat*, с. 352.
- 12 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1625 г. // *Ten pat*, с. 353.
- 13 Фрэнсис Бэкон. Посвящение к изданию „Опытов“ 1612 г. // *Ten pat*, с. 352. Verta paminėti, kad *Apie patyrimą (De l'expérience)* yra paskutinis M. de Montaigne trečiosios *Esė* knygos skyrius. Rusiškasis *опыт*, kuriuo vėriamas žodis *esė* ir prancūziškas *expérience* pasiūlo dvi glaudžiai susijusias konotacijas – „patirtis“ ir „bandymas“. Tai leidžia daryti prielaidą, kad esė forma – optimaliausias mėginimas reflektuoti patirtį.
- 14 Francis Bacon. Introduction // *Essays and New Atlantis*. – New York, Roslyn: Walter J. Black, Inc., 1942, p. xv.
- 15 Мишель Монтень. О полезном и честном // *Опыты* – Москва: Рипол Классик, 1997, Кн. 3, с. 8.
- 16 Mišelis Montenis. Skaitytojui // *Esė*. – Vilnius: Mintis, 1983, p. 26.
- 17 Virginia Woolf. The Decay of Essay-writing // *The Essays of Virginia Woolf 1904-1912*. Vol. 1. – London: The Hogarth Press, 1986. p. 25.
- 18 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*. Кн. 3, с. 26.
- 19 Мишель Монтень. О книгах // *Опыты*. – Москва: Рипол Классик, 1997, Кн. 2, с. 469.
- 20 Francis Bacon. Of Anger // *Essays and New Atlantis*, p. 232.

B. d.